«САНГЛОХ» АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИ ЛЎҒАТИ

Муродов Нормурод Тохирович
Термиз давлат университети, Тожик тили кафедраси ўқитувчиси
e-mail: normurod.murodov@mail.ru
https://doi.org/10.5281/zenodo.17377322

Аннотация

Мазкур мақолада Алишер Навоий асарларини ўрганиб, лўғатлар тузиш Навоий замонидан бошланганлиги, тузилган лўғатларнинг мукаммали Мирза Муҳаммад Маҳдихоннинг "Санглох" асари эканлиги айтиб ўтилган. Бу асар Навоийнинг йигирмадан ортиқ асарларини ўрганиш натижасида тузилган. Бу мақолада Алишер Навоий ўзининг "Хамса" асарида **бутмоқ(битмоқ)** сўзини беш маънода қўлланганлиги айтиб ўтилган. Хамсадан олинган байтлар асосида **бутмақ** феълининг ўз ва кўчма маъноларда ишлатилганлиги баён этилган. Санглохда Алишер Навоий асарларидаги сўзларнинг турли маъноларда моҳирона қўллагани мисоллар асосида кўрсатиб ўтилган.

Таянч сўзлар: Санглох, Алишер Навоий, Хамса, битмоқ, ўсиш, унмоқ, кўкармоқ, тузалмоқ, қурилган, амалга ошмоқ, ишонмоқ, ийҳом.

Аннотация

В данной статье говоритсия, что изучение произведений Алишера Навои и составление словарей началось еще со времени Навои, и что самым совершенным словарём Мирза Мухаммада Махдихона является труд "Санглох". Это произведение составлено в результате изучения более двадцати произведений А.НавоиВ статье рассматривается проблема, что Алишер Навои в своём произведение "Пятерица" слово бутмоқ(битмоқ) применял в пяти значениях. На аснове выписанных из Пятерицы бейтов(двустиший) глагол бутмақ использовался в своём и переносном значениях. В Санглохе демонстрируются, что Алишер Навои одно слово мастерски применял в разных значениях.

Ключевые слова*: Алишер Навои,* пятерица, рост, рационалный, *построен, сделать, лечить, верить, двумысленное выражение*

Summary

This article says that the study of the works of Alisher Navoi and the compilation of dictionaries has begun since the time of Navoi, and that the most perfect dictionary of Mirza Muhammad Mahdikhon is the work "Sangloh".This work was compiled as a result of the study of more than twenty works by A. Navoi.

The article considers the problem that Alisher Navoi used the word bootmoq (bitmoq) in five meanings in his work "Five". On the basis of the bates (couplets) discharged from the Fivefold, the verb bootmaq was used in its own and figurative meanings. In Sangloh, it is demonstrated that Alisher Navoi masterfully applied one word in different meanings.

Key words: *Sanglox, Alisher Navoi, to heal, growth, sprout, green, to believe, quintuple, height, rational, built, to do, treat, believes, ambiquous expression.*

Алишер Навоий асарларини ўрганиб луғатлар тузиш Навоий замонидан бошланган эди. Хусайин Бойқаро фармони билан тузилган «Бадойи ул-луғат» Алишер Навоий асарлари асосида тузилган биринчи луғат ҳисобланади.[1]

Бу луғадан ташқари 1960 йили машҳур инглиз шарқшунос олими Жерард Классон[2] томонидан А.Навоий асарларига тузилган луғатларнинг энг мукаммали «Санглох» нашр қилинди. Бу луғат Мирза Маҳдихон ибн Муҳаммад Носир Низомиддин Муҳаммад Ҳожи ал-Ҳусайни ас-Сафавий ал-Астрободий[3] томонидан тузилган. Маҳдихон ўз замонасининг билимли, зукко олими бўлиб, тил ўрганиш қобилияти зўр эди. У араб, форс, тожик, ҳинд ва рус тилларини билар эди.[3] Маҳдихон ўзи яратган бебаҳо тарихий асарлари билан Европа шарқшунослари орасида ҳам машҳур шахсдир. Шунинг учун Европада XVII-XVIII аср Эрон тарихи ва маданиятига бағишланган ҳар бир асарда унинг номи қайд этилган. Маҳдихоннинг қачон туғилиб вафот этганлиги ҳақида аниқ маълумот йўқ. Лекин Султон Ҳусайн саройида хизмат қилганлигини ҳисобга олсак, 80 ёшдан кам яшамаганлиги маълум бўлади. Мирза Маҳдий Султон Ҳусайн (1694-1722) ва Тахмасп (1722-1732) саройида «мунши» лик қилар эди. «Мунши» асосан ҳар хил давлат ҳужжатларини тайёрлаш билан шуғулланган. Нодиршоҳ (1736-1747) саройида Мирза Маҳди расмий сарой тарихчиси бўлиб хизмат қилган. Нодиршоҳ унга катта ишонч билдириб «хон» унвонини беради. У билан ҳарбий юришларда доимо бирга бўлган Маҳдихон Нодиршоҳ ҳақида иккита тарихий асар ёзди. Маҳдихон ҳақида гапирганда биз уни комил лексикограф, турколок, давлат арбоби, ёзувчи, тарихчи, коллиграф ва шоир эканлигини эслаб ўтишимиз керак. У ҳатто Нодиршоҳ буйруғи билан «Библия»ни форс тилига таржима қиладиган грек ва арман диндорларига ёрдам беради.

Мирза Маҳдихон ўз филология ишини 1760 йилда ёзиб тугатади. У ўз асарининг сўз бошида: Бандаи ҳақир ёшлигимданоқ балоғат ва фасоҳат ўлкасининг ҳокими ва сухандонлик буйруқчиси Амир Алишер Навоий шеърларини ўқишга ва унинг сўзларини ўрганишга чексиз меҳрим ва абадий таърифга сиғмайдиган шавқ-завқим бор эди бироз онинг маъноларини тушунгандан кейин менда шундай ният пайдо бўлдики, унинг мушкул сўзларини танлаб ва улар маъноларини изоҳлаб ёзишга киришсам-деб ёзади. Маҳдихон Алишер Навоий сўзларининг диққат талаблиги улуғворлиги ва қийинчилигини назарда тутиб бу китобга «Санглох» (тошлоқ) деб ном беради. Мирза Маҳдихон А. Навоийнинг 12 та назмий ва 9 та насрий асарларини ўқиб улардаги сўзларни изоҳлаб Санглоҳ асарини тузади. Маҳдихон ўз асари ҳақида. Мен шуни истар эдимки ушбу китоб юқорида зикр қилинган асарлардаги мушкул бўлган форсий ва арабий сўзларни ўз ичига олса мутола қилувчилар қийналмай тушунсалар ва шу тилга бўлган имтиёзларни қониқтирсалар - деб ёзади қўлимиздаги «Санглох» асарини Табризлик озарбайжон жаноб Равшан Хаёвий[4] нашрга тайёрлаган.

Мирза Маҳдихон ўзининг мана бу, ўзбек лексикографияси учун, ниҳоят даражада, аҳамиятли бўлган "Санглох" асарида бошқа сўз турумларига қараганда феъл туркум сўзларига катта эътибор берган ва улар миқдорини ўз имконияти даражасида миқдоран кўплигини таъминлаган.

Ушбу мақолада «Санглох»да қўлланилган айрим сўзларнинг маъноларини таҳлил қилдик. Мирза Маҳдихон ўзининг "Санглох" асарида **بوتمک به پنج معنی آمده**"бутмоқ" беш маънода келган: биринчиси гиёҳ ва кўкатларнинг ўсиши, унмоқ, ўсмоқ, кўкармоқ; иккинчиси жароҳат ёки яранинг битиши, битмоқ, тузалмоқ; учинчиси қурилган, қуриб тугатилган "Саъбаи сайёр" [4, X т., 181] достонинг заргар ҳикоятидан байт:

حکم قیلدی کیم السون و کیتسون
تخت بوتماککا جدوجهد ایتسون

Ҳукм қилдиким: "Олсуну кетсун, Тахт бутмокка жидду жаҳд этсун!"

тўртинчиси амалга ошмоқ, бешинчиси ишонмоқ, Бу феълнинг шахс - сонда ўзгариб келган шакли ҳам бериб ўтилган: Бутук – ўстирдик, жароҳатни битирдик (тузатдик), қуриб битирдик (қурдик); Бутунг – гиёҳни ўстирдинг, жароҳатни битирдинг (тузатдинг), қуриб битирдинг, амалга оширдинг, ишондинг ва охирги маъноси:

دوستلار حقی غه حمت قیلپسان
هر نی رحمن دیدی بوتونگ یاری.

Дўстлар ҳақиқа ҳиммат қилибсан, Ҳар ни раҳмон диди бутунг ёри.

Бутар, бутадур – жароҳатни битирди (тузатди), қуриб битирди, амалга оширди, ишонди. Биринчи маъносига Алишер Навоийдан байт:

کچه نی نوع یومای کیبریکینگ خیالیده کوز
منکاکه ایکنه بوتار تا نگهنه یتکروب زارا .

Кечани нав юммай кирикинг хаёлида куз,
Мангаки игна бутор то нигаҳина еткуруб зора.

Бутор феъли фоил (ҳаракат бажаручиси) ва масдар маъноларига ҳам келади. Чунончи, А. Навоий "Садди Искандарий" [4, XI т., 240] достонида қурмоқ маъносига байт келтиради.

که بو ایش بوتارکا تاپیلدی جحت
نی نوع ایمدی دانا کورار مصلحت

Ки: "бу иш бутарга топилди жиҳат,
Не навъ имди доно кўрар маслаҳат? " (240-б.)

Бутган, бутарган, бутадурган феълини унган, кўкарган маъносига "Лайли ва Мажнун" [4, IX т., 262] достонидан қуйидаги мисолни келтиради:

اوستیگا یاغیب غبار محنت
بوتگان ایاغیغه خارمحنت

Устига ёғиб ғубор меҳнат, Бутган аёғиға хор меҳнат

Шу маънода яна шеър: بوتگانگا اوقشاردیگایسین هر یان قیزیل تال اورار برگ

Бутганга ўхшар дигайсин ҳар ён қизил тол урар барг,

Амалга оширмоқ маъносида Бобурийлар тарихидан Бади уз- Замон васфида шундай мисол келтирилади: Рамазондек мутабаррук ва азиз ойға кечалик фурсат

қолиб, отасидин ийманмай қўрқмай, Тенгридан қўрқмай, ҳануз иши чоғир ичмак эди. Муқаррардурким, мундоқ бутғон киши андоқ шикаст топғай. [5, 40]

Бу сўз бўлишсизлик маъносида ҳам келади. **Бутмаган** ва **бутмайдурган** – бутмаган (яхши бўлмаган), бутмаган (тугатмаган), бутмаган (унмаган):

تیغ عشقینگ یاره سی دوربوتمگان Тиғи ишқинг ярасидур бутмаган.

دردینی هر کیمگا ایتیب بیتماگان Дардини ҳар кимга айтиб битмаган.

هجر صحراسیدورآهیم اوتی دین آندا گل یاخود گیاهی بوتماگان

Ҳажр соҳросидур оҳим ўтидин онда гул ёхуд гиёҳи бутмаган.

Бут ва **буткил** буйруқ феъли бирлик иккинчи шахсда بطریق ایهام- ийҳом (байтда бири аниқ, бири яширин бўлган икки маъноли сўзни қўллаш усули) маъносида келишини айтиб, А. Навоийдан мисоллар кетиради:

وعده وصف ایلادی او آی همانا کیلگوسی

تیغ هجریدین شکاف اولغان کونگول بو سوزگا بوت

Ваъда васф айлади у ой ҳамона келгуси

Тиғ ҳажридин шикоф улғон кунгул бу сўзга бут.

Мазкур байтда "бут" калимаси тиғ ҳажридан жароҳатланган кўнгил бу сўзга "ишон" маноси аниқ кўриниб турибди, иккинчи яширин маъноси "жароҳатнинг битиши"ни кўзда тутганлиги эътиборни тортади.

Бўлишсизлик шаклида ҳам келади:

دیسام که ترک عشقینگ ایتای بوتما ای پری

کیم تیلبه لار حدیثیگا کوپ اعتبار یوق

Дисам ки тарки ишқинг этай бутма эй пари,

Ким телбалар ҳадисига кўп эътибор йўқ.

Бутманг, бутмангиз, бутманглар буйруқ феъли кўплик II шахс бўлишсизлик шаклида келади:

نوایی ترک عشق ایتتیم دیسا بوتمانگ که بوتماسلار

کیشی هر سوز ایشیتسا اوسروک و دیوانه دین داغی .

Навоий тарк ишқ иттим диса бутманг ки бутмаслар,

Киши ҳар сўз эшитса усрук ва дивонадин доғи.

Амалга оширмоқ маъносида Бобурийлар тарихидан Бади уз- Замон васфида шундай мисол келтирилади: Рамазондек мутабаррук ва азиз ойға кечалик фурсат қолиб, отасидин ийманмай қўрқмай, тенгридан қўрқмай, ҳануз иши чоғир ичмак эди. Муқаррардурким, мундоқ бутғон киши андоқ шекаст топғай.

و بمعنی رابع در تاریخ الانبیا در ذکر حضرت اسحق ///علیه السلام گویند که عمری یوز سیکسانگا یتکاندین سونگرا تیگری تعالی حکمین بوتکاردی .

"Торих ул анбиё" асарининг ҳазрат Исҳоқ алайҳуссалом зикрида бутмоқ феълининг тўртинчи маъносига шундай мисол келтирилади: Исҳоқ алайҳуссаломнинг умри юз саксонга еткондин сўнгра тингри таола ҳукмин буткорди.

بمعنی پوشانیده در تاریخ الانبیا در ذکر تفاخر حضرت ابراهیم علیه السلام بعد از تمام کعبه گوید که خطاب کیلدی کیم بر آچنی مو تغاریب سین یا بر یالانکاچنی مو بوتکاریب سین کیم مباهت قیلادور سین

Кийдирмоқ маъносида "Тарих ул анбиё"асарида ҳазрат Иброҳим алайҳуссалом зикрида каъбани қуруб бўлгандан сўнг шундай хитоб келди: Бир очни му тўйғорибсин, ё бир ёланкочни му буткорибсин ким мабоҳат қилодурсин.

چنانکه شاهد بر اول بمعنی رابع در تاریخ بابری مذکور است که بقتل یارماغیدا اهمال قیلادور لار ایدی بیکلارکا بویوریلدی کیم اهتمام قیلیب بوتکارکایلار

Торих Бобури мазкур аст ке беқатл ёрмоғида аҳмол қиладурлар эди бекларга буюрулди ким эҳтимом қилиб буткоргайлар.

Бутманг, бутмангиз, бутманглар- буйруқ феъли кўплик иккинчи шахс бўлишсизлик шаклида келади:

نوایی ترک عشق ایتتیم دیسا بوتمانگ که بوتماسلار
کیشی هر سوز ایشیتسا اوسروک و دیوانه دین داغی .

Навоий, тарки ишқ эттим деса бутмангки бутмаслар,
Киши ҳар сўз эшитса усругу девонадин доғи. (Наводир уш-шабоб 462б.)

Бу асарда туркий сўзларнинг форсча изоҳи билан бирга уларнинг арабча ҳиндча ва баъзан юнонча маъноси ҳам берилган.

Мирза Маҳдихон луғатда бошқа сўз турумларига қараганда феъл туркумига катта эътибор берган ва улар миқдорини имкон даражасида кўпайтирган.

Мазкур лексикографик манбада ҳозирги ўзбек адабий тилида фаол ишлатилган ва истеъмолдан чиқиб, тил луғат фондида архаиклашган сўзликлар маълум лексикографик бирликларни ташкил қилган.

Махдихон алиф ва маддали алиф ҳарфига жами 21 феъл келтирган. Улардан фақат бир сўз алиф ҳарфи билан бошланади: اپریماک (17V) – **апримок** – тўшамоқ, ёзмоқ. Қолган йигирма сўз маддали алиф, яъни чўзиқ **а:** билан бошланади. Маддали алиф билан бошланувчи сўзларни маъно жиҳатдан иккига бўлиш мумкин: а) бир маъноли феъллар; б) икки маъноли феъллар.

Санглохга қуйидаги сўзлар бир маъноли феъллар сифатида келтирилган: 1. آتلاتماق (18V) а:тлатмақ – жўнамоқ; 2. آجیماق (18V) а:жимоқ – аччиқ бўлмоқ: 3. آجیشماق (18V) а:жишмоқ – куймоқ; 4. آخسوملاماق (19 V) а:хсумламоқ – маст бўлмоқ; 5. آردلاشماق (19V) – а:рдлашмоқ – бир-бирлари устига минмоқ; 6. آرغادماق(19V) а:р адамоқ – алдамоқ; 7 اغماق (22V) а:ғмоқ – баландга кўтарилмоқ; 8. آقماق (23V) а:ғмоқ – жўнамоқ; آلاقماق (23г) а:лоқмоқ –бирга чиқмоқ; 9. آنگماق (26г) а:нгмоқ – ёдламоқ 10. آیکماق (30 г) а: йикмақ –хушёр бўлмоқ.

Махдихон ушбу феъларни изоҳлар экан, ушбу маъноларни тасдиқлаш учун Алишер Навоий, Лутфий асарларидан мисоллар келтиради. Чунки, آییلماق غ بکسریا و سکون لام هشیار شدن و آنرا رومیه آینماق با نون هم گویند آییلدی - هشیارشد ، آییلدوق- هشیار شدنیم ، آییلور و آیلادور- هشیار می شود و آییلور بمعنی فاعل و مصدر نیز می اید. آییلغان آییلورغان و آییلدورغان- هشیار شونده و هشیار شده و بمعنی مصدر نیز می اید. آییل و آییل غیل مفرد مخاطب از فعل امر الشاهد علی الاول شعر: а:йилмоқ – хушёр бўлмоқ феълига Алишер Навоий асаридан қуйидаги байтни келтиради:

هجراندا بیخود ایستار اوزنی نوایی ای شیخ
آی و ییل آنی اوسروک کورسانگ دیما که آییل.

Ҳижронда бехуд истар ўзни Навоий, эй шайх,
Ою йил ани усрук кўрсанг, демаки, **ойил**. (санглох,55г)

جام عشقیدین کونگول اول نوع ایرور مست خراب
کیم قیامت بزمیغه یتگر و آییلغودیک ایماس

Жом ишқидин кунгул ул нав эрур масти хароб,
Ким қиёмат базмиға йитгар ва **ойилғудик** эмас. (Санглох, 55v)

آییلدورماق غ بکسر یا و سکون لام و رای قرشت و ضم دال مصدر متعدی است یعنی هشیار کردن آییلدورغای هشیار کند الشاهد علیه شعر:

مست عشق اولمیش نوایی بیرماگیل پند ای حکیم
کیم مگر ساقی آییلدورغای بو می نینگ بیخودین

Масти ишқ ўлмиш Навоий, бирмагил панд, эй ҳаким,
Ким , магар соқий ***ойилдурғой*** бу майнинг бихудин.
(Санглох, 55v)

Мазкур феъл Алишер Навоий асарларида ҳам учрайди:
Эй Навоий, майда соқий лаълидин эмиш фуруғ,
Кайфиятни чунки фаҳм эттинг нетарсан **ойилиб**. (2)

Келди чун соқий лаюи етган қадаҳ ҳушутнгни маҳв,
То абад зинҳорким, **ойилмағайсан**, эй кунгул. (3)

Неча дерсанки. Соқий бизни бир май бирла маст этсун,
Ғуруру жаҳл ичинда мастлиғдан бир **ойил** боре.

Навоий басе кеч **ойилдинг** дариғ,
Йигитликни барбод қилдинг дариғ. (4)

Мисоллардан кўриниб турибдики, **айланмоқ** феъли, ҳақиқатдан ҳам, хушёр бўлмоқ маъносида ишлатилган.

Луғатшунос **бирга чиқмоқ** маъносидаги الاقماق**а:лақмоқ** феълини Лутфий ва Бобурнинг қуйидаги байтлари мисолида очиб беради:

نواییا چوسسه حکمتی عشق کونگلومگا
ملاح و زهد ایله تقوی بوزولدیلار آلاقیب

Навоийо чусса ҳикмати ишқ кунглумга
Малоҳу зуҳд ила тақво бузулдилар **алоқиб.** (Санглох 47 г)

و شاهد بر رابع در تاریخ بابری مذکور است که سرخسدا نیچه قیزلباش ایکاندور دروازه تارتیب قورغاننی بیرماسلار رعیت لار آلاقیشیب دروازه نی آچارلار.

Сархасда анча қизилбош экандур, дарвозани тортиб, қўрғонни бермасдилар. Раиятлар **алақишиб** дарвозани очарлар. (5)

"Санглох"да етти юздан ортиқ ўзбекча тилидаги феълга шарҳлар берилиб, уларнинг тўғри ўқилиши ва ёзилиши аниқ кўрсатилган. Асардаги бу гуруҳ сўзларнинг маълум қисми архаиклашган.

Хулоса шуки, «Санглох»да қайд қилинган ушбу маънолар айрим луғатларда учрамайди. Буларни келажакда тузилажак мумтоз асарлар луғатига киритилса, мақсадга мувофиқ бўларди.

Бу асарда туркий сўзларнинг форсча изоҳи билан бирга уларнинг арабча, ҳиндча ва баъзан юнонча маъноси ҳам берилган.

«Санглох» миллат, элат, қавмларнинг номлари ва уларнинг қадимий расм-русум одатларини ўрганиш жиҳатидан катта аҳамиятга молик асардир.

Луғатда Осиёнинг турли минтақаларининг номлари ва улардаги шаҳарлар, тоғлар, дарёлар ҳақида қимматли маълумотлар мавжуд.

Асар тарихда из қолдирган машҳур туркий ва эроний сулолалар тарихи ҳақида кенг маълумотлар беради.

Китобда астрономия, астрология, тиб ва доришунослик, ўсимликлар дунёси ва гиёҳларнинг номлари ҳақида ҳам қимматли маълумотлар бор.

"Санглох" да ўзбек тили (асосан, феъл туркумли сўзлар) лексикасининг орфографик ва орфоэпик ҳолатлари акс эттирилган. Унда феълларнинг шахси, замони ва майллари берилган. Буларни ўрганиш ўзбек тилини чуқурроқ ўрганишга олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Умаров Э.А. Эски ўзбек луғатлари. Т.: 1992 3-бет
2. Жерард Классон Муҳаммад Маҳдихон " Санглох " асарини факсимал матни. Лондон. 1960
3. Доктор Забиҳулло Сафо. Адабиёт тарихи. Теҳрон нашри.
4. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами 9-10-11-томлар. - Тошкент: Фан, 1992.
5. Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи: П.Шамсиев. – Тошлент: Юлдузча, 1989.- Б.40.)